УДК

Э.Х. Кадирова

ДИАЛЕКТОЛОГ ГАЛИМӘ
(Зидә Садыйкова тууына 90 ел булу уңаеннан)

Зиде Рашидовне Садыковой (10.04.35–3.05.2015), посвятившей сорок шесть лет своей жизни науке в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова и оставившей после себя многочисленные научные труды в области татарского языкознания, 10 апреля 2025 года исполнилось бы 90 лет. В данной статье анализируются результаты научных трудов ученого, относящихся к области диалектологии, лексикологии татарского языка.

Ключевые слова: Зида Рашидовна Садыкова, татарский язык, диалектология, юбилей.

Zida Rashidovna Sadykova (10.04.35–3.05.2015), who devoted forty-six years of her life to searching for the pearls of science at the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov and left behind numerous articles and monographs in the field of Tatar linguistics, would have turned 90 on April 10, 2025. This article analyzes the results of the scientist's works related to the field of dialectology and lexicology of the Tatar language.

Keywords: Zida Rashidovna Sadykova, Tatar language, dialectology, anniversary.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тел белеме бүлегендә 46 ел хезмәт куйган филология фәннәре кандидаты, хезмәт ветераны Зидә Рәшит кызы Садыйковага бу елның 10 апрелендә 90 яшь тулган булыр иде.

Зидә Рәшит кызы 1935 елның 10 апрелендә Башкортстанның Салават районы Нәсибаш авылында дөньяга килә һәм урта белемне үз авылында ала. Зидә мәктәптә укыганда ук татар һәм рус телләрен кызыксынып өйрәнә. Яраткан укытучысы Мәсгудә Сөләйманова да анда татар теленә, мәдәниятенә ихтирам тәрбияли. Абыйсы Рашат Гайнанов, сугыштан яраланып кайтып бераз тернәкләнгәч, Казан дәүләт университетының татар бүлегенә укырга керә (сүз Г. Тукай, Г. Ибраһимовларның томлыкларын әзерләгән, Г. Гобәйдуллин, Н. Думавиларның иҗатын текстологик өйрәнгән атаклы татар әдәбияты галиме Рашат Рәшит улы Гайнанов турында бара). Шул вакытта ул авылдагы туганнарына татарча кызыклы китаплар җибәреп тора, сеңелләре – Зидә, Лена (Г. Исхакый әсәрләрен милләтебезгә кайтаруда зур хезмәт куйган галимә, текстолог, Гаяз Исхакый премиясе лауреаты Лена Гайнанова), Флоридага Казан турында сөйли. Алар да, Казанга килеп, югары белем алу хакында хыялланалар.

Зидә Рәшит кызы 1954 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына татар теле һәм әдәбияты бүлегенә

укырга керә. Ул Гаяз Ишмөхәммәтов, Якуп Агишев, Хатыйп Госман, Диләрә Тумашева һ. б. танылган галимнәрдән белем ала. Зидә Гайнанова татар диалектологиясе дәресләрендә зур галим Латыйф Җәләйнең мавыктыргыч лекцияләрен тыңлый. Аның тәкъдиме белән, ул җәйге каникуллар вакытында авылдашларыннан туган ягының җырларын, әкиятләрен язып ала, үз ягы гореф-гадәтләренә караган материалларны туплый, гомумән, туган төбәгенең тарихы, сөйләме белән кызыксына. Студент кызның кызыксынулары бушка китми. Өлгер һәм саф күңелле, эшкә иҗтиһатлы кызны Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәрләре дә абайлап алалар, җәй көне диалектологик экспедицияләрдә катнашырга чакыралар. Соңрак Латыйф ага аңа «Башкортстанның Нәсибаш төбәге татарлары сөйләше» дигән темага диплом эше язарга тәкъдим итә. Зидә Садыкова җитәкчесе турында аңа атап язган истәлекләрендә җылы фикерләрен җиткерә: «Латыйф ага Җәләй минем язмышым хәл ителүгә дә сәбәпче булды. Лаеш районына укытучы булып китәргә билгеләнгәч, тел секторына чакырып, миңа диалектологик экспедициягә чыгарга һәм, теләсәм, эшкә калырга мөмкинлек булуын әйттеләр. Мин шатланып риза булдым» [6: 145]. Шулай итеп, Зидә Рәшит кызы 1960 елның җәендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел секторына өлкән лаборант итеп эшкә алына.

60 нчы еллар башында институтның тел секторы диалектологлары үз эшчәнлекләрендә зур планнар коралар: төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып Диалектологик атлас төзү эшенә керешәләр. Әлбәттә, яшь белгеч Зидә Рәшит кызы да гаять катлаулы эшкә тотына: секторда тупланган диалекталь лексиканы фәнни эшкәртүдә катнаша, картотека төзи, җәен башка диалектологлар белән экспедицияләрдә йөри. Шулай итеп, ул бай тәҗрибә туплый. Тирәнтен уйлап эш итә, сүзләрнең нечкә мәгънәләрен тоя белә торган Зидә ханым Г.К. Якупова, Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова кебек тәҗрибәле өлкән галимнәр белән бергә «Татар теленең диалектологик сүзлеге»н (Казан, 1969, 643 б.) төзүдә автордаш буларак катнаша.

Зидә Садыйковага тел секторының мәртәбәле галимәсе Н.Б. Борһанова җитәкчелегендә «Оренбург татарлары сөйләше» дигән кандидатлык диссертациясе темасы бирелә. Галимә моңа кадәр беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән җитмешләп авылны монографик планда да, Атлас төзү өчен лингвистик география алымы белән дә җентекләп өйрәнә. 1985 елда аның «Говоры оренбургских татар» [10] дигән китабы басылып чыга. Хезмәт җәмәгатьчелек кулына кереп әйбәт бәяләмә алгач, автор 1986 елда шул ук темага кандидатлык диссертациясен яклый. Аны ул аспирантура курсы үтмичә, төп эшеннән аерылмыйча яза. Автор, Мәскәү, Оренбург һәм Уфа архивындагы күп чыганакларны, экспедиция материалларын өйрәнеп, бу зур территориядә татар теленең ике диалекты (урта һәм мишәр) сөйләшләре таралган булуын ачыклый. Шулай итеп, Зидә Рәшит кызы татар теленең богырыслан, каргалы, шарлык сөйләшләрен ачыклап, алардагы

әһәмиятле үзенчәлекләрне, үзенең яңалыгы буларак, фәнгә кертә, тәҗрибәле галим булып җитешә.

Зидә Садыйкова диссертациясен уңышлы яклаганнан соң да диалектология юнәлешендә тикшеренүләрен дәвам итә. Галимәнең татар сөйләшләренең лексик байлыгын туплаган диалектологик сүзлекләрне төзүдә өлеше зур. 1969, 1993, 2009 елларда тел секторының шул чорлардагы диалектологлар төркеме (авторлар рәтендә З.Р. Садыйкова да бар) төзегән татар теленең диалектологик сүзлекләре дөнья күрә. 1989 елда төзүчеләре бер төркем диалектолог галимнәребез (Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова һәм Т.Х. Хәйретдинова) булган «Урта Идел буе һәм Урал төбәге татар сөйләшләренең атласы» (I, II томнар) һәм аңа аңлатма басылып чыга. Бу хезмәттә дә Зидә Садыйкованың лаеклы өлеше бар. 2008 елда басылган ике китаптан торган «Татар халык сөйләшләре» (авторлар коллективы: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова) [15; 16] җыентыгында аның оренбург сөйләшләре төркеме, шулай ук камышлы, темников, мәләкәс, шарлык, чүпрәле сөйләшләре хакында тирән эчтәлекле мәкаләләре урын ала.

Галимә «Авыл хуҗалыгы хезмәткәрләре өчен кыскача урысча-татарча сүзлек»не [2] төзүдә катнаша, «Хайванчылык» һәм «Кортчылык» бүлекләрен эшли, «ЗАГС хезмәткәрләре һәм ритуаль хезмәт күрсәтүчеләр өчен русча-татарча сүзлек-минимум»ның [3] фәнни редакторы була.

Зидә Рәшит кызы Садыйкова Институтта 46 ел эшләү дәверендә иллегә якын экспедициядә катнаша. Татарстан, Башкортстан, Чувашстан, Удмуртия, Мордовия республикаларында, Киров, Оренбург, Пермь, Ульяновск, Түбән Новгород, Новосибирск һәм Төмән өлкәләрендә йөреп, анда яшәүче татарлар сөйләшләренә кагылышлы материаллар туплый. Ул чорларны хезмәттәше Д. Рамазанова инде үзе филология фәннәре докторы булгач та сагынып искә ала: «Миңа аспирантурага кергәч, материал туплау, диалектологик экспедицияләр оештыру һәм уздыру методикасын Зидә ханым өйрәтте, үзе белән мине экспедициягә алып чыкты, җирле үзенчәлекләрне табу өчен әңгәмә оештыру юлларын күрсәтте, диалекталь сүзләрне язып алу өчен әби-бабайларга нинди сорауны ничек бирү серләренә төшендерде. Институтта 46 ел эшләү дәверендә уздырылган һәр экспедициядә (алар минем 150 дән артык) мин Зидәнең киңәшләрен һәрчак истә тота идем» [1].

80 нче елларда диалектолог галимнәребез төп эшчәнлекләрен диалекталь лексиканы, аның төрле лексик-семантик төркемнәрен тикшерүгә юнәлтә. Зидә апа Садыйкованың бу елларда татар телендәге һәм татар сөйләшләрендә булган кыргый һәм өй хайваннары, балыклар, бөҗәкләр атамаларын өйрәнгән мәкаләләре (1988, 1989, 1990) басыла һәм 1994 елда Татарстан китап нәшриятында «Зоонимическая лексика татарского языка» [11] дигән монографиясе дөнья күрә.

Авторның җентекле анализында татар сөйләшләреннән җыелган бай материал башка төрки телләр, тарихи чыганаклардагы мәгълүматлар белән чагыштырып бирелә, этимологик күзәтүләр дә урын ала. Мәсәлән, бөҗәк атамаларын туплау барышында Зидә Садыйкова татар сөйләшләрендә камканы атаган ике дистәдән артык лексеманы терки, әлеге атамаларның таралу ареалын билгели: пермь сөйләшендә қойаш қорт, красноуфим – қойашымбақ, минзәлә – тәти әби, кама тамагы – әңкәтүтәй, казан арты керәшеннәре – қандый әби, сергач – алла бабай таwыгы / әби-бабай таwыгы, линта борын, байкыбаш – күземкүз, турбаслы – күзмәкүз, казан арты – балтач – ғәйшәбану, казан арты-арча – ғәйшәбикә, дөбьяз, лаеш – Фатыйма, казан арты – мамадыш – тимерғәли, златоуст – қатқантун, бөре – қызылтун, нократ – әрмәнүч, каргалы – тәти қашық һ. б. [11: 91]. Автор әлеге атамаларны кызыклы мисаллар белән раслап бара: Камка-тутка, оч-оч, анаң салма пешерә, атаң ашап бетерә (тмн.) [11: 91]. Башка мәкаләләрдә дә бай материал, тәфсилле анализ китерелә.

Борынгы заманнардан ук кешелек җәмгыятендә озынлыкны, авырлыкны, күләмне, зурлыкны билгеләү өчен үлчәү берәмлекләре булган. Хәзерге татар әдәби телендә кулланылышта булган, шулай ук борынгы язма истәлекләрдә, сүзлекләрдә теркәлгән, татар сөйләшләрендә сакланып калган үлчәү атамалары турында Зидә Садыйкованың «Татар сөйләшләрендә кайбер озынлык үлчәме берәмлекләре» [5: 375–388], «Тукучылык белән бәйләнешле озынлык үлчәме атамалары» [7: 131–132], «Татар телендә кайбер авырлык үлчәү берәмлекләре атамалары» [8: 96–98] кебек мәкаләләрендә кыйммәтле тел материаллары урын ала.

Институтта эшләвенең соңгы елларында З.Р. Садыйкова татар әдәби телендә һәм татар сөйләшләрендә йорт-каралты һәм хуҗалык инвентарьлары атамалары турында монографик эзләнүләр алып бара. Аның бай фактик материалга нигезләнеп язылган «Названия родника, колодца и пруда в татарских говорах (Татар сөйләшләрендә чишмә, кое һәм буа атамалары)» [12], «Понятия «улица» и «двор» в татарских говорах (Татар сөйләшләрендә «урам» һәм «ишегалды» төшенчәләре)» [13], «Татар телендә капка» төшенчәсе һәм аны белдерә торган сүзләр» [4: 100–105] һ. б. мәкаләләре Институтның төрле елларда басылган җыентыкларында дөнья күрә. Галимә 2003 елда «Названия хозяйственных построек и инвентаря (Татар телендә йорт-каралты һәм хуҗалык инвентарьлары)» [14] исемле монографиясен рус телендә бастыра. Татар материаль мәдәниятенең шактый зур катламын тәшкил иткән бу тематик төркем татар халкының көнкүреше, гореф-гадәтләре үзенчәлекләре һәм тарихи тәҗрибәсе белән тыгыз бәйләнгән. Китапта татар телендә һәм сөйләшләрендә кулланылган йорт-каралты һәм хуҗалык инвентарьлары лексикасы тәкъдим ителә. Автор диалектологик һәм лексикологик экспедицияләрдә тупланган биш йөздән артык сүзне, сөйләшләрдәге фонетик вариантларын, алардан ясалган кушма сүзләрне үз эченә алган бай материалга синхрон һәм диахрон аспектларда якын килә: иске татар язма әдәби теле

истәлекләреннән, хәзерге татар теле һәм башка төрки, төрки булмаган телләрдән мисаллар белән чагыштырып, әһәмиятле нәтиҗәләр ясый. Мәсәлән, урам һәм аның аерым өлешләре төшенчәләрендә йөргән сүзләрне өйрәнү барышында Зидә Садыйкова бу төркем лексиканың (урам, тыкырык, тыгырык, оч, чук, аймак, аумак, аумак, төбәк, җыйын, курмыйш, кисәк, атау, канат, аwыл, улча) халыкның тарихы, этнографиясе, тормыш-көнкүреше белән бәйле икәнлеген ассызыклап, тарихчы, этнограф галимнәрнең дә хезмәтләренә мөрәҗәгать итә, сүзләрнең этимологиясенә туктала, монгол, төрки, фин-угор телләрендә очраганлыкларына мисаллар китерә, татар сөйләшләрендә кулланылу ареалларын ачыклый [13: 12–16].

Галимә озак еллар Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих (соңрак Тел, әдәбият һәм сәнгать) институтында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшләп 2007 елда лаеклы ялга китә.

Филология фәннәре кандидаты Зидә Рәшит кызы Садыйкованың татар диалектологиясенә караган күпсанлы мәкаләләре, монографияләре бай, кызыклы фактларга нигезләнгән, һәр очракка төгәл аңлатма, җентекле анализ булуы белән аерылып торалар. Аларда татар сөйләшләренә караган кыйммәтле материаллар урын ала һәм алар татар тел белемендә, татар диалектологиясендә булган аерым мәсьәләләрне ачыклауда зур әһәмияткә ия.

Әдәбият

1. *Баязитова Ф.С., Рамазанова Д,Б., Хәйретдинова Т.Х.* Хезмәте барның хөрмәте бар // Мәдәни җомга. 2010. 30 апрель.

2. Краткий русско-татарский словарь для работников сельского хозяйства / сост.: Ф.Ф. Гаффарова, З.Р. Садыкова. Казан: Татар. кн. изд-во, 1995. 192 с.

3. Русско-татарский словарь-минимум для работников ЗАГСа и ритуальных услуг / сост. Ф. С. Баязитова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1994. 71 с.

4. *Садыйкова З.Р.* Татар телендә капка төшенчәсе һәм аны белдерә торган сүзләр // Актуальные вопросы татарского языкознания. Вып. 3. Казань, 2004. Б. 100–105.

5. *Садыйкова З.Р.* Татар сөйләшләрендә кайбер озынлык үлчәме берәмлекләре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. Казань, 2004. Б. 375–388.

6. *Садыйкова З.Р.* Л. Җәләй. Аңа килгән хатлар // Актуальные вопросы татарского языкознания. Вып. 4. Казань, 2005. С. 145–149.

7. *Садыйкова З.Р.* Тукучылык белән бәйләнешле озынлык үлчәме атамалары // Материалы VIII Межрегиональной науч.-практ. конф. (г. Тобольск, 12–13 мая 2005 г.). Тюмень: ИПЦ Экспресс, 2005. С. 131–132

8. *Садыйкова З.Р.* Татар телендә кайбер авырлык үлчәү берәмлекләре атамалары // «Сулеймановские чтения – 2006»: материалы IX Всерос. науч.-практ. конф. (г. Тюмень, 18–19 мая 2006 г.). Тюмень: ИПЦ Экспресс, 2006. С. 96–98.

9. *Садыкова З.Р.* Формирование говоров оренбургских татар (по данным фонетики) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979. С. 73–104.

10. *Садыкова З.Р.* Говоры оренбургских татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 159 с.

11. *Садыкова З.Р.* Зоонимическая лексика татарского языка. Казань: Татар. кн. изд-во, 1994. 128 с.

12. *Садыкова З.Р*. Названия родника, колодца и пруда в татарских говорах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре. Казан, 2000. Б. 67–74.

13. *Садыкова З.Р.* Понятия «улица» и «двор» в татарских говорах // Актуальные вопросы татарского языкознания. Казань, 2002. С. 123–129.

14. *Садыкова З.Р.* Названия хозяйственных построек и инвентаря в татарском языке. Казань: Печ. Двор, 2003. 210 с.

15. Татар халык сөйләшләре: ике китапта: беренче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ. б. Казан: Мәгариф, 2008. 463 б.

16. Татар халык сөйләшләре: ике китапта: икенче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ. б. Казан: Мәгариф, 2008. 463 б.

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Кадирова Энзе Ханафиевна,
кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

enge@inbox.ru